

Ս. ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆ

ՀԵՐՄՈՆԻ ԴՊՐՈՑԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

13-րդ դարի 80-ական թվականներից մինչև 14-րդ դարի 40-ական թվականները հայ ժողովրդի մտավոր կյանքում մեծ դեր էր կատարում Գլաձորի կամ Աղբերց վանքի նշանավոր Համալսարանը: Այնտեղ են իրենց բարձրագույն կրթությունը ստացել նշված ժամանակաշրջանի նշանավոր քաղաքական ու կուլտուրական գործիչների մեծագույն մասը. այնտեղ գրվել ու ընդօրինակվել են տասնյակ մեծարժեք ստեղծագործություններ ու ձեռագրեր:

Չնայած նրա կատարած կուլտուրական մեծ դերին, մենք այժմ անվիճելի տվյալներ չունենք ճշգրիտ որոշելու այդ նշանավոր հուշարձանի վայրը: Օտար նվաճողների կործանիչ կրունկների տակ, նյութական ու հոգևոր այլ հուշարձանների հետ մեկտեղ, հողին է հավասարվել մշակութային այդ օջախը ևս:

Գրեթե նույն բախտին է արժանացել վայոց ձորում Գլաձորի ուսումնամանկավարժական գործի շարունակող Հերմոնի դպրոցը, մինչ այժմ անորոշ է մնացել նրա գտնվելու վայրը:

Ժամանակակից տեղագրական դրականության մեջ Հերմոնի վանքի տեղագրության վերաբերյալ արտահայտվել են տարբեր և իրարամերձ կարծիքներ: Բռնադրոսիկ կերպով ստեղծվել է նույնացրած տեղանունների շփոթ. այդ բոլորի հետևանքը եղել է այն, որ այժմ նրա տեղը համարվում է անհայտ, իսկ Հերմոնի գոյություն ունեցող կանգուն վանքը կնքվել է ուրիշ անունով և ապրում է դրականության մեջ իր այդ նոր և ոչինչ չասող անվան տակ:

Վայոց ձորի ամենահին տեղագրող Ս. Զալալյանցը (ավելի ճիշտ նրա խնդրանքով կատարած տեղագրության հեղինակը) աչքաթող անելով Հերմոնի վանքին վերաբերող Ստ. Օրբելյանից իր իսկ մեջբերած հատվածը՝ նույնացրել է այդ վանքը Վայոց ձորի մի այլ՝ Խոտակերաց կամ Քարկոփի վանքի հետ, որը գտնվում է Օրբելյանի նկարագրած Եղեգիս քաղաքից ու Եղեգիս գետից տասնյակ կիլոմետրեր հեռու, բոլորովին հակառակ ուղղության վրա և նկարագրված միջավայրից բոլորովին դուրս (Շարուրի և Դարալագյազի սահմանաբաժան լեռնաշղթայի լանջին, Խաչիկ գյուղի մոտ): Քարկոփի վանքի տեղագրության և նկարագրության ընթացքում Զալալյանցը շփոթում և իրար է միացնում Ստ. Օրբելյանի հաղորդածները ոչ միայն Հերմոնի, այլև Ոստինք գյուղի գլխին շինված վանքի մասին և այդ բոլորը վերագրում Քարկոփի վանքին, վերջինիս գոյություն ունեցող զույգ՝ Քարկոփի և Խոտակերաց՝ անունների վրա ավելացնելով նաև Հերմոնի, ինչպես նաև Թուրքերեն Քեալատաշ անունները¹:

¹ Ս. Զալալյանց, Ժանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, էջ 165—168, Տփղիս, 1858:

Ս. Զալալյանցի այս թյուր կարծիքը հետագա տեղագրողներից ոչ ոք չի ընդունել¹:

Վայոց ձորի հաջորդ տեղագրողը Քաջբերունին է (բժիշկ Գաբրիել Հովհաննիսյան), որը անձամբ շրջելով իր տեղագրած և նկարագրած վայրերը, նկատել է Զալալյանցի ստեղծած շփոթը Հերմոնի վանքի տեղագրության խնդրում և հենվելով կրկին Ստ. Օրբելյանի տեղագրության ու նկարագրության վրա՝ Հերմոնի վանքը նույնացրել է ներկա Ալալազ գյուղից վեր գտնվող Գյունեյ վանքի հետ:

Քաջբերունին հիմք է ընդունել այն փաստը, որ Ստ. Օրբելյանի տվյալներով Հերմոնի վանքի աշխարհագրական միջավայրում եղել է Հավու անունով մի գյուղ, իսկ այժմ նույն այդ անունով է կոչվում Գյունեյ վանքի դիմացի անտառը²:

Հետագայում կտեսնենք, որ Քաջբերունին իրավացի է եղել, բայց նրա փաստերը, միակողմանի լինելով, վստահություն չեն ներշնչել հետագա տեղագրողներին:

Վայոց ձորի երրորդ և բոլորից մանրամասն տեղագրողը Ղ. Ալիշանն է. ամենքին հայտնի է նրա տեղագրական մեծահաստոր աշխատությունների գիտական բարձր արժեքը: Քաջատեղյակ ողջ հայ մատենագրությանը, նա օգտագործել է ըստ ամենայնի նաև ժամանակակից ուսումնասիրությունները, որոնց թվում նաև Զալալյանցի ու Քաջբերունու ուսումնասիրությունները: Հերմոնի վանքի տեղագրության հարցում նա Զալալյանցի Հերմոն — Խոտակերաց վանք նույնացումը քննադատում է և մերժում³, իսկ Քաջբերունու Հերմոն — Գյունեյ վանք նույնացումն ըստ երևույթին անգամ քննադատելու արժանի չի համարում. այդ պատճառով էլ դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին առանձին է տեղադրում: Ղ. Ալիշանը բավական մանրամասնորեն, ըստ պատմական աղբյուրների և ձեռագրական հիշատակարանների, ուրվագծում է Հերմոնի դպրոցի հիմնադրման և, մանավանդ, 13—14-րդ դարերում հայ մշակույթի մեջ կատարած նրա դերի պատմությունը⁴:

Այն փաստը, որ նույնիսկ Ալիշանն է անորոշ թողել Հերմոնի վանքի ստույգ տեղադրման խնդիրը՝ կաշկանդել է ուրիշներին, և այնուհետև ոչ ոք չի փորձել զբաղվել այդ խնդրով:

Թերևս մենք էլ չհամարձակվեինք անդրադառնալ այդ խնդրին, եթե մեր ձեռքի տակ չունենայինք Հերմոնի վանքի վերջնական և ստույգ տեղագրությունը որոշող նոր և միանգամայն անժխտելի ապացույցներ: Բայց մինչև դրանց անցնելը ծանոթանանք այդ խնդրի համար սկզբնաղբյուր հանդիսացող Ստ. Օրբելյանի հաղորդածներին:

Պատմագիրն իր աշխատության Մ գլխում, որը նվիրված է 10-րդ դարի սկզբում Սմբատ իշխանի և Հակոբ Եպիսկոպոսի կողմից Վայոց ձորում կառուցված վանքերի և եկեղեցիների նկարագրությանը, Հերմոնի վանքի մասին

¹ Ա. Խ. Մովսիսյանի 1958 թ. հրատարակված «Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (10—15-րդ դդ.)» աշխատության վերջում դրված քարտեզի վրա (կազմող՝ Ս. Ծրեմյան), նորից Հերմոնի վանքը տեղադրված է Խոտակերաց վանքի մոտերքում:

² Ք ա ջ ք Ե ր ւ ւ ւ ի, Ճանապարհորդական նկարագրությունը, Արարատ, 1888, էջ 441—443:

³ Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Սխական, էջ 169:

⁴ Նույն տեղում, էջ 125—127:

ունի հետևյալ ընդարձակ պարբերությունը, որն անհրաժեշտ ենք համարում մեզ բերել ամբողջովին.

«Դարձեալ և յ385 թուականին աստուածազօր իշխանն Սմբատ ելեալ յաւար միում յարքունեաց իւր, որ էր յԵղեգիս գիւղաքաղաքի. և երթայր ի զօսանս որսոց, և պատահեալ խոտակերաց և աստուածազգեաց ճգնաւորաց ղօղեալ փ ծերայս արձանականդ վիմացն որ ի վերոյ Եղեգեաց ի ձորն, բարձրահայեցիկ ի վերայ գետոյն, որոց տեղիքն Քարէվանս կոչիւր: Եւ զարմացեալ ընդ ներքեալ և ընդ անշքացեալ տեսիլս նոցա՝ հարցանէր ի նոցանէ՝ զկեանս նոցա. և նոքա հեղիկ պատասխանեալ ասեն. «Հալածեալ փախստական եղաք յաշխարհէ թերևս կարացուք ասլրել ի դառն ալէկոծութենէ սորա»: Ապա այնուհետև խնդիր առնէ իշխանն եպիսկոպոսին իւր տէր Յակոբայ. և հրամայէ ձեռն ի գործ ածել և փութապէս շինել եկեղեցի ի պատշաճաւոր տեղի, զի անդ բնակեցուցէ զսուրբ ճգնաւորսն:

Եւ նորա եկեալ առ սուրբ հարսն հարցանէ զկամս նոցա, և նոքա ցուցանեն տեղի մի տափարակ ի ներքոյ քարոյն ուղղորդ ի վայր. յորում տեղւոջ սկիզբն առնէ կոփածոյ քարամբբ և շինէ եկեղեցի զմբէթայարկ յանուն սրբոյն Գրիգորի. և բերէ զաւագագոյն ծերն որում անունն Ահերմոն, և զաշակերտն իւր զԱզարիա աշուղբ եղբարբբն և բնակեցուցանէ անդէն: Եւ եկեալ իշխանին օրհնէ զեկեղեցին. և բարեպաշտ տիկինն Սոփիա գնէ զգիւղն Հաւու որ հանդէպ վանիցն կայ իւր սահմանովն, և տա ի ժառանգութիւն եկեղեցւոյն. և այլ ևս այգիս և ծաղկոցս յԵղեգիս: Եւ զարդարէ զնա բազում սպասուք, և փարթամացուցանէ ամենայն սլիտոյիւք. և մեծամեծ նզովիւք հաստատէ զՀաւու գիւղն, որ ոչ հանեն ի նմանէ: Եւ կատարեն ինքեանց յիշատակ զտօն սրբոյն Գրիգորի, և քառասուն մի պատարագ զՎարդաւառին, և կոչեն զտեղին յանուն ծերոյն Ահերմոնի վանք»¹:

Այս ընդարձակ նկարագրությունից մեզ հետաքրքրողը տեղագրական մասն է առայժմ, որը կարելի է ամփոփել հետևյալ կերպ.

1. Սմբատ իշխանի ելակետը իր գլուղաքաղաք Եղեգիսն է (ներկայիս Ալայազ գյուղը).

2. Սմբատը գնում է Եղեգիսից գետի ձորն ի վեր, հասնում է գետի գլխի մի «բարձրահայեցիկ» տեղ, որը շրջապատված էր «արձանականգ» վեմերով և կոչվում էր Քարեվանք:

Այժմ էլ հին Եղեգիս ավանից գետն ի վեր բարձրանալու համար կա միայն մի ճանապարհ, որն անցնում է գետի աջ ափով: Գետն իր այդ մասում 10—15 կիլոմետր երկարությամբ հոսում է նեղ և ժայռապատ ձորի միջով, որի ձախ ափը բոլորովին անանցանելի է:

Աջափնյա այդ միակ հնարավոր ճանապարհն անցնում է պատանման ժայռերի տակով 4—5 կիլոմետր մինչև այնտեղ, ուր գետն իր հյուսիսից հարավ ուղղությունը կտրուկ կերպով փոխելով, թեքվում է արևմուտք: Ծունկ կազմող այդ վայրում ձորը փոքր ինչ լայնանում է, աջափնյա ժայռերը հեռանում են և իրենց ստորոտում գոյացնում խիստ բարձրադիր մի հարթություն, որտեղ կանգնած է մի հինավուրց և կիսավեր վանք: Հարթավայրի գլխին ցրցված գեղնավուն, լերկ ժայռերը հսկայական բարձրություն ունեն և արհեստական պատերի նման ուղղահայաց են: Ժայռերի տակից բխում են աղբյուրներ.

¹ Ս. Մ. Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, էջ 259—260, Թիֆլիս. 1911:

առաջարկված ծածկված է անպատու և պտղատու (այժմ վայրի դարձած) ծառերով ու խիտ կանաչով:

Ճանապարհորդը կանգնելով աշխարհագրական այս շքնաղ և ահեղատեսիլ վայրում անմիջապես կհասկանա, որ հենց սա է արձանական դ ժայռերով շրջապատված և դեպի գետը նայող այն վայրը, որը կոչվում էր Քարավանք և որտեղ Սմբատ իշխանը հանդիպեց ճգնավորներին ու շինել տվեց Ահերմանի¹ վանքը՝ 936 թվականին:

Եղեգիսից դեպի վեր, տասնյակ կիլոմետր տարածության վրա այլևս ոչ նման աշխարհագրական կետ կա և ոչ էլ որևէ վանք, մինչև Արատեսի նշանավոր վանքը, որի տեղն ու պատմությունը անվիճելի է:

Մեր նկարագրած վանքի պատին փակցված է Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի թիթեղե ցուցանակը, որի վրա գրված է. «Կնեվանք, ս. Գրիգոր և կեղեցի, 16—17-րդ դդ.»։ Իսկ տեղագրական ողջ գրականության մեջ վանքը կոչվում է Գյունեյ վանք և Կնեվանք անուններով: Անհրաժեշտ է քննել այս վերջին անունների առաջացման հարցը ևս:

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանում այժմ քաղմաթիվ աղբրեջաններն տեղանուններ կան. դրանց մի մասը առաջացել է նախկին հայերեն տեղանունների աղավաղման և իմաստալորելու ճանապարհով (օր. Եղեգիս—Ալալաղ, Օձուն—Ուղունլար և այլն), իսկ մեծ մասը՝ աշխարհագրական և այլ հատկանիշների հիման վրա. այդ վայրերում վերաբնակեցված հայերն էլ, հաճախ, միայն այդ վերջին (աղբրեջանական) անունով են կոչում իրենց բնակավայրերը, անձանոթ լինելով նախկին հայկական անուններին:

Վայոց ձորի ներկա հայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը պարսկահայեր են, վերաբնակեցված 1828 թվականին, իսկ Եղեգիս գետի ձորում հիմնականում բնակվում են աղբրեջանցիներ: Վերջիններս Հերմոնի վանքին տվել են նոր անուն՝ Գյունեյ վանք, որը բառացի կնշանակի արևկող, հարավ նայող, համապատասխան տեղի աշխարհագրական հատկանիշի:

Ս. Զալալյանցի համար Վայոց ձորի տեղագրություն կաղմողները (Հովհաննես Բաբայան, տե՛ր Ավագ Արրահամյանց և տե՛ր Առաքել Աստվածատուրյանց), ծանոթ չլինելով վանքի հայկական հին անվանը և այդ մասին տվյալներ չգտնելով վանքի արձանագրությունների մեջ, տեղի աղբրեջանցի բնակիչների հաղորդած անվան տակ են նկարագրել վանքը և ուղարկել Զալալյանցին. վերջինս էլ աղբրեջանական այդ անունը թարգմանելով, իր աշխատության մեջ նշել է՝ «Արեգունայ վանք, ի տաճկաց Գիւնէի վանք անուանեալ»²: Հետագա բոլոր տեղագրողները, ջնջելով հայերեն թարգմանությունը, պահել են միայն Գյունեյ վանք ձևը:

Հերմոնի վանքին գրականության մեջ Կնեվանք կոչելու առաջնությունը պատկանում է Դ. Ալիշանին. Ալիշանը ծանոթ է եղել և Զալալյանցի և Քաչքերունու աշխատություններին, բայց Հերմոնի վանքի տեղագրության խնդրում չի քնդունել և ոչ մեկի կարծիքը: Իր «Սիսական» աշխատության մեջ Վայոց ձորում հիշատակում է նաև Հերմոնի վանքը առանց ստույգ տեղագրության³,

¹ Ահերմոն անձնանունը բիրլիական է. ծագում է Հրեաստանում գտնվող համանուն լեռան անունից. հայերենում հետագայում գործածվել է «Հերմոն» սղված ձևով (տե՛ս Ա ճ ա ու լ ա ն, Հայերեն անձնանունների բառարան, Ա, էջ 92):

² Զ ա լ ա լ յ ա ն ց, Ժանապարհորդություն, Բ, էջ 155:

³ Ա լ ի շ ա ն, Սիսական, էջ 125:

առանձին հիշելով նաև Գյունեյ վանքը: Վերջինիս անվան խնդրում նա թույլ է տվել իր մեծ հմտության հետ շհամատեղվող սխալ:

Քաջածանոթ ողջ հայ մատենագրությանը Ալիշանը ցանկացել է գտնել Գյունեյ վանքի անունը հայկական աղբյուրներում և կանգ է առել Ստ. Օրբելյանի հիշատակած Կնեվան՝ անվան վրա, կարծելով որ վերջինս աղավաղվելով դարձել է թուրքերեն Գյունեյ վանք:

Ստ. Օրբելյանը մի անգամ է հիշատակում Կնեվանքը և մանրամասնորեն նկարագրում նրա հիմնադրման հետ կապված առասպելները, բայց ոչ ժամանակը և ոչ էլ հիմնադրողների անունները չի տալիս: Պատմագիրն այդ վանքի մասին հիշատակում է իր աշխատության ԿԲ գլխում, որտեղ թվարկված են Սյունյաց աշխարհի գլխավոր վանքերն ու եկեղեցիները. բայց Ալիշանի ուշագրությունից վրիպել է, որ Ստ. Օրբելյանը Կնեվանքը հիշում է այդ գլխի սկզբի մասում, բուն Սյունիքի վանքերի շարքում և ոչ թե Վայոց ձորի պատմագիրն իր աշխատության այդ ԿԲ գլուխը բաժանել է երեք մասի, սկզբում բուն Սյունիքի վանքերի նկարագրությունն է, երկրորդ մասն սկսվում է «ի Վայոց ձորոյ կողմանն» բառերով և այդ գավառի վանքերի շարքն է, երրորդ մասն սկսվում է «իսկ ի Գեղամն» բառերով, ուր թվարկված են Գեղարքունիքի վանքերը: Առաջին մասում, օրինակ, կա վանքերի հետևյալ շարքը. Տաթև, Թանահատի վանք, Սիւնի վանք, Կնեվանք, Վաղատնին վանք և այլն: Իսկ Վայոց ձորի վանքերի շարքը հետևյալն է. Խոտակերաց վանք, Նորավանք, մյուս Նորավանք, Տաղաց քար, Հերմոնի վանք, Թանատէի վանք և այլն:

Ղ. Ալիշանը բուն Սյունիքում գտնվող Կնեվանքը և Վայոց ձորում գտնվող Գյունեյ վանքը նույնացնում է, ելնելով այդ անունների լոկ հնչական նմանությունից: Նա աչքաթող է արել այդ նույնացումը ժխտող մի հանգամանք ևս: Ստ. Օրբելյանը Կնեվանքի նկարագրության մեջ այնպես է խոսում այդ վանքի մասին, որ հասկացվում է թե այդ ժամանակ վանքը արդեն ավեր կամ լքված է եղել. «որ և ցուցանէ քանիւրդ առ իւրեւ ամայացեալ և լքեալ զտեղին» — գրում է Ղ. Ալիշանը¹: Բայց քիչ հետո, Ս. Ջալալյանցից և Քաջերունուց բերում է Գյունեյ վանքի 3—4 արձանագրություններ, որոնցից մեկը պատմագրի հոր Տարսայիճի նվիրատվական արձանագրությունն է: Բնական է որ իր հոր, և ինչպես հետո կտեսնենք նաև իր եղբայրների կողմից հովանավորված Գյունեյ վանքը շեն է եղել պատմագրի օրոք հետևաբար նա այդ վանքի մասին չէր կարող անորոշ խոսել կամ այն լքյալ և ամայացյալ համարել:

Բայց Ղ. Ալիշանի մեծ հեղինակությունը այս դեպքում էլ հարկադրել է հետագա տեղագրողներին և նույնիսկ Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի աշխատակիցներին՝ հավատալ Գյունեյ վանք — Կնեվանք նույնացմանը²:

Տեղագրական նյութերի և տեղանունների մեր այս քննությունը ավելի հաստատուն է դարձնում Քաջերունու առաջարկած Գյունեյվանք-Հերմոնի վանք նույնացումը: Այժմ անդրադառնանք նորահայտ այն փաստին, որի միջոցով վերջնականապես լուծվում են Հերմոնի վանքի տեղագրության շուրջ

¹ Սիւսկան, էջ 145:

² Հ. Ն զ ի ա զ ա ը յ ա ն, Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, էջ 64, նրևան, 1955:

ծագած վեճերը: Գյունեյ վանք կոչվող հուշարձանի եկեղեցու ներսի հյուսիսային մույթը պատին միացնող կամարի կենտրոնում, երեսով դեպի ներքև ագուցված է մի քար, որի վրա պահպանվել է երբեմնի մեծ արձանագրության բեկոր, ընդամենը երկու բառից՝

... ԵՐԱՄՈՆԻ ՎԱՆՔ ...

Այս թանկագին բեկորը փարատում է ամեն կասկած: Դժբախտաբար անհնարին է վերականգնել այդ արձանագրությունն ամբողջապես, նույնիսկ դրժվար է ասել թե առաջին բառը Հերամոնի, թե՝ Ահերամոնի պիտի վերականգնել. կասկածից դուրս է, սակայն, որ այդ երկուսից մեկը պիտի լինի, որովհետև ոչ մի այլ տեղանվան հետ ահա չի համեմատվում:

Ստ. Օրբելյանից մեջ բերած ընդարձակ հատվածում վանքի մասին կան հետևյալ կարևոր տեղեկությունները. (1) Վանքը կառուցվել է 936 թ., (2) կոչվել է Ահերմոնի վանք, (3) եկեղեցին կոչվել է ս. Գրիգոր, (4) եկեղեցին եղել է «գմբեթայարկ» և շինված է եղել «կոփածոյ քարամբ», (5) Վանքին նվիրվել են դիմացի Հալու գյուղը և այգիներ ու ծաղկոցներ՝ Եղեգիսում:

Այս կետերից առաջինի մասին նոր բան ասել չենք կարող, որովհետև ոչ արձանագրությունների մեջ և ոչ էլ այլուր այդ ժամանակներին վերաբերող փաստեր չկան:

2. Վանքի Ահերմոնի կամ Ահերամոնի անունը, ինչպես երևում է, շատ շուտով արտասանվել ու գրվել է Հերմոնի կրճատ ձևով. նույնիսկ Ստ. Օրբելյանը Վայոց ձորի վանքերի թվարկության մեջ Հերմոնի ձևն է գործածել¹, այս ձևով է կոչված նաև Վարդանի Աշխարհացույցի և Թովմա Մեծոփեցու պատմության մեջ: Այժմ սրանցից բացի հրատարակված 30 ձևադրական հիշատակարաններ կան, որոնցից 29-ի մեջ պահպանված է Հերմոնի ձևը և միայն մեկի մեջ, որի միայն բովանդակությունն է նշում Ղ. Ալիշանը, գրված է Ահերմոնի ձևով²:

3. Եկեղեցու ս. Գրիգոր անունը հիշատակված է ինչպես բազմաթիվ հիշատակարանների, այնպես էլ վանքի պատերի վրա գտնվող 6 արձանագրությունների մեջ:

4. Այժմյան եկեղեցին շունի Ստ. Օրբելյանի հիշատակած «գմբեթայարկ» ձևը, նախկին եկեղեցին ավերվել է հիմնովին և նրա հիմքերի վրա կառուցվել է քառակուսի հատակագծով, ներքուստ երկու մույթեր և բեմի երկու կողմերում քառակուսի ավանդատներ ունեցող թաղածածկ եկեղեցի. սակայն այդ նոր շենքը, գրեթե ամբողջապես, կառուցված է պատմագրի նշած «կոփածոյ» քարերով, որոնք անշուշտ նախնական շենքին են պատկանում:

5. Սոփիա տիկնոջ վանքին նվիրած Հալու գյուղն այժմ անմարդաբնակ է. մի քանի տասնյակ տարի առաջ այն շեն էր և բնակեցված աղբրեջանցիներով: Գյուղը կոչվում էր վանքի անունով — Գյունեյ վանք, սակայն Քաջբերունին իր ժամանակին կարողացել էր տեղեկանալ, որ գյուղի հանդեպ, գետի ձախ ափի լեռնալանջերի վրա փռված անտառը մինչև այդ ժամանակն էլ կոչվում էր Հալու մեջա:

¹ Օրբելյան, Պատմություն, էջ 346:

² Ալիշան, Սխական, 125:

Հերմոնի վանքի ներկա վիճակն ու արձանագրությունները

Ինչպես վերևում ասվեց, վանքը գտնվում է բարձր սարավանդի վրա ծվարած ուղղահայաց ժայռերի տակ: Այդտեղ մի բավական մեծ թեք տարածություն պարսպապատված է բերդանման հաստ պատերով, որի ներսում գտնվում են վանական շենքերը. դրանցից համեմատաբար կանգուն է միայն մի եկեղեցու շենք, որը գտնվում է բակի կենտրոնում: Այդ բազիլիկաձև եկեղեցու հարավային պատը իր ծածկի մասով փլել է, մնացած մասերը կանգուն են:

Ներկա շենքը գրեթե ամբողջովին կառուցված է հին, ավերված շենքերի բարերով. այդ են ապացուցում և կոփածո քարերի մշակման հին տեխնիկան և հին շենքերի վրա եղած արձանագրված քարերի՝ ներկա շենքի տարրեր մասերում անկանոն շարված լինելու հանգամանքը: Եկեղեցու մուտքն արևմտյան կողմից է, այդ կողմից է նաև պարսպի մուտքը դեպի բակ: Գետափից, վանքի հին ջրաղացի ավերակներից դեպի վանքը բարձրացող ճանապարհն էլ մոտենում է հենց այդ մուտքին: Ընդարձակ բակի արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան մասերում, պարիսպներին կից, մնում են քաղմաթիվ խցերի և տնտեսական այլ շենքերի խիստ ավերված մնացորդները, իսկ հարավային մասում՝ վանական գերեզմանոցը, որի գերեզմանաքարերի մեծ մասը ծածկված է շենքից և պարսպից թափված բեկորներով կամ քոլորովին խրված է գետնի մեջ:

Տեսանք, որ Ստ. Օրբելյանը հիշատակել է միայն մի՝ ս. Գրիգոր եկեղեցու գոյության մասին, բայց արձանագրական բեկորների մեջ նշված են ևս երկու եկեղեցիների անուններ՝ ս. Հովհաննես և ս. Նշան, իսկ ձեռագրական հիշատակարանների մեջ, դրանցից բացի, նաև ս. Սահակ, ս. Հակոբ և ս. Ստեփանոս: 1460 թվականին Հերմոնի վանքում գրված մի ավետարանի հիշատակարանում նշված վեց եկեղեցիների անունները հիշատակված են միաժամանակ¹:

Հավանական է որ պատմագրի հիշատակած գմբեթահարկ ս. Գրիգորից բացի մյուս եկեղեցիները փոքր, մատուռանման շենքեր են եղել և շինվել են 14-րդ և հետագա դարերում, այլապես դրանք տեղ կգտնեին պատմագրի նկարագրության մեջ²:

Թե երբ են ավերվել այդ բոլոր շենքերը, դժվար է որոշել, մի բան պարզ է միայն, որ Ստ. Օրբելյանի կենդանության ժամանակ վանքի գլխավոր ս. Գրիգոր գմբեթահարկ եկեղեցին կանգուն է եղել, իսկ ներկա նույնանուն եկեղեցին իր քառակուսի հատակագծով, թաղածածկ կտուրով և ճարտարապետական բոլոր բնորոշ հատկանիշներով վերաբերում է 16—17-րդ դարերին: Տեսանք նույնպես, որ 1460 թվականի հիշատակարանի մեջ բոլոր եկեղեցիները հիշատակված են միաժամանակ, ուրեմն և կանգուն են եղել. հրատարակված վերջին հիշատակարանը վերաբերում է 1478 թվականին, ուր նրեմիա

¹ Լ. Ս. Խ ա շ ի կ յ ա ն, Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Բ, Նրևան, 1958, էջ 134:

² Անկարելի է ենթադրել թե պատմագիրը կարող է տեսած չլինել այս վանքը, քանի որ այն գտնվում է դեպի Արատեսի վանքը տանող միակ ճանապարհի վրա, իսկ այս վերջինը պատմագրի կողմից հիշատակված է որպես Նորավանքի եպիսկոպոսարանի ամառանոց, ուր ինքն էլ, անշուշտ, հանգստանում էր ամառները:

գրիչը նշում է՝ «... Աւարտեցաւ Աւետարանս ի յանապատիս Հերմոնի վանիցս, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչիս և սուրբ Յակովբի և այլ ամենայն սրբոց եկեղեցեաց»¹:

Այս բոլորի հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ հին շենքերի ավերման ժամանակը պետք է մոտ լինի ներկա շենքի շինության ժամանակներին, այն է՝ 16—17 -րդ դարերին, մոտավորապես:

* * *

*

Առ այսօր Հերմոնի վանքի արձանագրություններից ընդօրինակված և հրատարակված են ընդամենը 4—5-ը: Կրկնակի այցելությունների ընթացքում մեզ հաջողվել է այդ թիվը հասցնել 39-ի: Առաջին հայացքից տարօրինակ թվացող այս տարբերությունը հետևանք է այն բանի, որ արձանագրությունների նախորդ հավաքողները ընդօրինակել են միայն ամբողջական, հեշտ վերժանելի և իրենց կարծիքով որևէ պատմական արժեք ունեցող արձանագրությունները միայն, մինչդեռ մեր մոտեցումն այդ խնդրում բոլորովին այլ է. մեզ համար կարևոր և անկարևոր արձանագրություններ չկան, հավաքում ենք թե ամբողջականները և թե բեկորներն անխտիր, թեկուզ մի բառ կամ տառ լինի այն. ապա ժամանակ չենք խնայում ընդօրինակելու համար նաև դժվար վերժանելի արձանագրությունները: Թե որքան ճիշտ է մեր մոտեցումը, դրան ապացույց է թեկուզ այն, որ այս վանքի անունը պարունակող անտես առնված բեկորը հնարավորություն տվեց պարզելու նշանավոր Հերմոնի վանքի ստույգ տեղագրությունը:

Արձանագրությունների մեր ժողովածոն բաղկացած է մեծ մասամբ բեկորներից, որոնք անկարգ կերպով ագուցված են ներկա շենքի թե դրսի և թե ներսի պատերի մեջ, այն էլ կողքանց, գլխավայր և ամեն դիրքով: Իրենց գրչությամբ և պահպանած պատմական անձնանուններով ապացուցվում է դրանց մեծ մասի 13—14-րդ դարերին վերաբերվելը: Հավանաբար դրանց մեծ կան այնպիսիները, որոնք միևնույն մեծ արձանագրության բեկորներ են, քայքայվելով թերի՝ անհնար է դրանք վերակազմել ու ամբողջացնել: Ստորև տալիս ենք այդ արձանագրություններից մի քանիսի մեր վերժանումները, որոնք նպատակով են Հերմոնի վանքի և դպրոցի պատմության լուսաբանման գործին:

1. Թվական կրող հնագույն արձանագրությունը հրե տողից բաղկացած մի կարճ հիշատակարան է, ագուցված ս. Գրիգորի հարավային մույթի արևելյան երեսին.

Թվ.: ՈՀԵ:

ՔՍ. ԱՄ. ՈՂՈՐ

ՄԻ

2. Ամենամեծ և գրեթե լրիվ արձանագրությունը, որը և հրատարակված է բոլոր տեղագրողների կողմից, երկու քարի վրա է, որոնք ագուցված են հյուսիսային մույթի արևելյան երեսի ներքևի մասում.

ԵՍ ՏԱՐՍԱԻՃ ՏՎԻ Ի ՄՃՌԿԱ(ՁՈ)—

Ի ՁԵՈՒՊԱՆԻՆ ԱՅԳԻՆ Ի ՍԲ ԳՐԻ(ԳՈՐ 3)—

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Բ, Երևան, 1958, էջ 429:

ԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳՈ ԻՄ, ՍՊԱՍԱԻՈՐ [Ք ՀԱՍՏԱՏԵՑ]—
ԻՆ ԱՄԱԾԻՆ՝

Տարսայիճ Օրբելյանը մահացել է 1290 թ., հետևաբար դրանից առաջ է գրված:

3. Հարավային մույթի հյուսիսային երեսին

ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ՍԲ ԳՐԻԳՈՐՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴ]—
ՈՒԹԵ ԴԱԻԹԻ ԱՆՅԱՂԹ ԱՆՓԵՍՏՐՈՍԻ]...

Սխալ է այս արձանագրությունը որպես նախորդի շարունակություն ներկայացնելը, ինչպես արել են նախորդ հրատարակողները²:

4. Հարավային մույթի հյուսիսային երեսի վերին մասում, կողքանց դրված մի բեկորի վրա.

... Գ. ԵՍ ՊԻԶ. . .
... ՍԲ ՅՈՎ [ՀԱՆՆԷՍ]
... ՄԵՐՈՅ. ՈՐԶԱՓ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՄՔ...
... ՈՐ ԱՆԽԱՓԱՆ ԿԱՏԱՐԵՆ]...

5. Հյուսիսային մույթի արևելյան երեսի վերին մասում, բեկորի վրա.

... ՊԱՏԱՐԱԳ ՓԱԽՐԱԴԱԻԼԻ, ԱՐԴ ՈՐ ՅԻՄՈՅ
... ԿԱՄ ՅԱԻՏԱՐԱՅ.

Փախրադալեն Տարսայիճ Օրբելյանի որդին է, մահացած 1296 թվականին:

6. Ս. Գրիգորի արևելյան պատի վերին մասում, արտաքուստ, մի բեկորի վրա.

... ԴՆՓԻՆ
... ՍԻ ՍԲ ՍԻ

Այստեղ հավանաբար հիշատակված է Խաչենի իշխան Գրիգոր Դոփյանը, որը Տարսայիճ Օրբելյանի դուստր Ասփայի ամուսինն էր և իր կնոջ հետ միասին 13-րդ դարի վերջում և 14-րդ դարի սկզբում, նվիրատվություններ է արել Վայոց ձորի այլ վանքերի ևս:

7. Հյուսիսային մույթի հյուսիսային երեսին գլխավայր դրված մի բեկորի վրա.

ԵՍ ՏՐ ՍՏ [ԵՓԱՆՈՍ]

Նվիրատվական արձանագրության այս բեկորի մեջ հիշատակված պիտի լինի կամ պատմագրի և կամ նրա եղբորորդի՝ նույնպես սյունյաց եպիսկոպոս՝ Ստեփանոսի անունը (արձանագրությունների մեջ հիշվում է մինչև 1331 թ.):

8. Ս. Գրիգորի արևմտյան պատի հարավային մասում, արտաքուստ դրված մի բեկորի վրա.

... ԵՏՈՒ ԻՄ ԱՐՏ/ԵՐՍ Ի ՍԲ ՆՇ/ԱՆՍ...
... ՈԶ ՈՒՄ ԴԱԻԻ [ԶԿԱՅ...
ՀԱՍՏԱՏԵՑԻ [Ն ԻՆԶ ՊԱՏԱՆԲԱԳ...
... Ի ՔԻ. ԱՄԷՆ

¹ Ս. Ջալալյան, Ծանաղարհորդություն, Բ, 155: Ղ. Ալիշան, Սիսական, 145:

² Ս. Ջալալյան, 156: Ղ. Ալիշան, 145:

9. Թվագրված ամենանոր արձանագրությունը գտնվում է մի խաչքարի վրա, որը երկու հավասար մասերի կիսած՝ գրված է ս. Գրիգորի բեմի արևելյան պատուհանի կողքերին.

ԽԱԶՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՆԱՐԿԻԶԻՆ

ԹՎ. ԶԶԸ. (1539)

Այս արձանագրությունը կարևոր է նրանով, որ ցույց է տալիս ներկա շինության մոտավոր ժամանակը, որը տեղի ունեցած պիտի լինի նշած թվականից հետո, քանի որ խաչքարն օգտագործված է որպես շինանյութ:

10. Ս. Գրիգորի արևմտյան մուտքի մոտ արտաքուստ պատի մեջ ագուցված է մի գեղաքանդակ խաչքար, որի ճակատին ուռուցիկ և գեղեցիկ տառերով գրված է.

ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ԱՆՏՈՆ ՎԱՐԴՊՏ

Վերջին բառը կարելի է վերծանել և՛ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, և՛ ՎԱՐԴՊԵՏ. վերջին դեպքում կունենայինք կառուցող ճարտարապետի անունը. դժբախտաբար թվական չունի, բայց զարգաքանդակների ոճը և գրչությունն ավելի համապատասխան են 16—17-րդ դարերին:

11. Ս. Գրիգորի արևմտյան մուտքից հյուսիս, արտաքուստ, պատի մեջ մի խաչքարի ճակատին.

ԵՍ ՏՐԻԱՅՍ ԿԱՆԿՆԵՅԻ ԽԱԶՍ ՍԱՐԳՍԻ

Այս արձանագրության մեջ հետաքրքիր է ԽԱԶ բառի ԽԱԶ գրության ձևը, որը հաճախ է հանդիպում Վայոց ձորի և Գեղարքունիքի 16—17-րդ դարերի արձանագրություններում. դժվարանում ենք որոշել՝ այս երևույթը տեղական արտասանությա՞ն, թե որոշ վայրերում Զ և Զ տառերի իրար փոխարինելու արդյունք է: Հետաքրքիր է և այն, որ հավատքի հետ կապված այդ բառը հանդիպում է նաև ԽԱՅԶ գրությամբ և այն էլ ոչ սակավ:

Հեռմոնի վանքի մշակութային գործունեությունը

Մոնղոլական արշավանքներով ծայր առած ավերն ու կոտորածը հիմնահատակ արին ողջ Հայաստանը. ոչնչացած շեն դյուղերն ու քաղաքները, սրի քաշվեցին բնակչության հոծ զանգվածներ, մարեցին մշակույթի օջախները: Այս համատարած ավերմունքից զերծ մնացին երկրի ծայրամասերի լեռնային սակավաթիվ վայրեր, որոնցից մեկն էր Սյունիքը:

Ընդհանուր աղետից ճողոպրած հայ մշակույթի հատուկենտ գործիչները դիմեցին դեպի համեմատաբար բարվոք վիճակի մեջ գտնվող Սյունյաց աշխարհը: 1280 թ. հեռավոր Տարոնից Վայոց ձոր եկավ ներսես Մշեցին և հիմնեց Գլաձորի հռչակավոր դպրոցը, որն իր 60 տարվա մանկավարժական, գրչագրական, մանրանկարչական և այլ գործունեությամբ մեծ դեր կատարեց հայ ժողովրդի մշակույթի զարգացման ասպարեզում: Գլաձորի դպրոցի գործունեության ամենաարժեքավոր հատկանիշներից մեկն էլ այն էր, որ իր ժամանակի գիտելիքների հետ միասին իր սաների մեջ արմատավորում էր հայ ժողովրդի մշակույթի դարավոր տրագիկիաները, կոփում տոկուն ու նվիրված գործիչներ: Եվ երբ 1338 թ., դպրոցի ամենանշանավոր գործիչ Եսայի

Նշեցու մահվամբ ու քաղաքական աննպաստ պայմանների հետևանքով փակվեց մայր դպրոցը, նրա գործունյա սաները ցրվեցին Հայաստանի տարբեր վայրեր և հիմնեցին շատ նոր դպրոցներ:

Հերմոնի դպրոցի հիմնադիրը եղավ Տիրատուր վարդապետը: Նա եկել էր հեռավոր Կիլիկիայից՝ Գլաձորի դպրոցում սովորելու: Նրա անվան առաջին հիշատակությանը հանդիպում ենք 1309 թ. իր իսկ ձեռքով գրված ավետարանի հիշատակարանի մեջ.

«Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թվ. ԶՄԸ, ի մեծ դպրատունս, որ կոչի Գլաձոր, ի վարժապետութեան մեծիս Ծսայայ և եռամեծին Դաւթայ, ձեռամբ անիմաստ գրչի Տիրատուր Կիլիկեցոյ»¹:

1321 թ. մի ձեռագրական հիշատակարանի մեջ նա իր մասին գրում է արդեն «Ես՝ նուստս և յետինս ի բանասիրաց Տիրատուր րաբունի...»²:

1337 թ. մի այլ հիշատակարանի մեջ Գրիգոր գրիչը նրան հիշատակում է որպես Ծսայի Նշեցու օգնական-ուսուցչապետ՝ «Բազում ժամանակս աշխատեցայ առ ոտս մեծ րաբունապետացն Յեսայի և Տիրատուրոյ»³:

Ծսայի Նշեցին մահացած է համարվում 1338 թ. և այդ թվականին էլ հավանաբար փակված է Գլաձորի դպրոցը: Տիրատուր վարդապետը հաստատված պիտի լինի Հերմոնի վանքում և հիմնադրած իր նոր դպրոցը նույն այդ թվականին, որովհետև Հերմոնի վանքում ընդօրինակված առաջին ձեռագիրը («Գրութիւնք Դիոնիսեայ Արիսպագացոյ») կրում է նույն այդ 1338 թվականը: Ձեռագրի գրիչ Գրիգորը իր հիշատակարանում ասում է. «Գծագրեցաւ ի նահանգիս Վայոձոր, ի վանս Հերմոնի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի... ի վարժապետութեան ընդհանուր հայկազեանս սեռի երջանկի, մեծի և երիցս երանեալ հոգևորի Տիրատուր առձայնելոյ, առ որ կամք դեզերեալ ի վարժս կրթութեան...»⁴:

Նրա աշակերտ-գրիչները գրվատական խոսքերով են հիշատակում Տիրատուրի անունը. օրինակ, Մովսես գրիչը կոչում է նրան «մեծ վարժապետ», իսկ Հովհաննես գրիչը՝ «...տիեզերալուր վարժապետն մեր զՏիրատուր, որ փայլէր ի ժամանակին իւրում իբրև զարեգակն ի մէջ աստեղաց. թիւ. ՊԻԱ. (1372)»⁵:

Այս հիշատակարանի բովանդակությունից երևում է, որ Տիրատուրն արդեն մահացած էր:

Ձեռագրական երկու հիշատակարաններ վկայում են, որ Տիրատուրը թաղված է եղել իր հիմնած դպրոցում՝ Հերմոնի վանքում. 1415 թ. Տաթևացու աշակերտ Հովհաննես Կոլոտիկը Հերմոնի վանքում գրած իր հիշատակարանի մեջ ասում է. «Գրեցաւ... ի վանքս Հերմոնի, առ դրան սուրբ Լուսաւորչիս և սուրբ դամբարանաց՝ սուրբ վարդապետաց Տիրատուրոյ, Գրիգորի և այլոց»⁶:

Նույնն է հաստատում նաև Թումայ Սպարտկերացի գրիչը՝ Բերդաւանքում գրած իր հիշատակարանի մեջ, 1423 թվականին⁷:

Տիրատուրի մահից հետո երկար ժամանակ նրա հիշատակը վառ է մնա-

¹ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 60:

² Նույն տեղում, էջ 174:

³ Նույն տեղում, էջ 294:

⁴ Նույն տեղում, էջ 303—304:

⁵ Նույն տեղում, էջ 378:

⁶ Վ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք, Բ, 243, ծանոթ.

⁷ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ա, էջ 301:

ցել: Նրա աշակերտներն ու հետագա սերունդի ներկայացուցիչները նրան համարել են մեծ ուսուցիչ և ուսումնական, դասել հայ մեծագույն մտավորականների շարքը: Սարգիս գրիչն օրինակ, թվարկում է միջնադարի նշանավոր մտավորականներին այսպես՝ Գոշ, Վարդան, Ներսես, Սարգիս, Յեսայի, Տիրատուր, Առաքել և այլն¹: Իսկ մի չափածո գրվածքի մեջ կա գործիչների հետևյալ դասակարգումը.

Վկայասէրն և Շիրակացին,
Գոշ, Վանական, Տիրատուր արին
Վարդան մեկնիչ և սուրբ Յեսային և այլն²:

Տիրատուր վարդապետի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ գոյություն ունեն հետևյալ փաստերը.

1309 թվականին նա արդեն վարժ գրիչ է եղել և Գլաձորում ընդօրինակել է ավետարան³:

Շուրջ 1323 թվականին նա ստացել է Թովմա Աբվինացու «Յաղագս եթն խոհրդոց եկեղեցւոյ» աշխատության մի ձեռագիր⁴:

Այնուհետև, մինչև 1338 թվականը եղել է Գլաձորի դպրոցի ուսուցիչ և Յեսայի նշեցու օգնականը:

1338 թվականից մինչև 1372 թվականը հիմնադիր և ուսուցչապետ Հերմոնի դպրոցի:

Իր մանկավարժական և գործնական այլ աշխատանքներին զուգընթաց Տիրատուրն զբաղվել է և գրական վաստակով, նրա գրչին են պատկանում մի շարք քարոզներ, Արիստոտելի գրվածքների վերաշարագրումը, ս. Գրքի դանադան մասերի մեկնություններ, 20-ի չափ մանկավարժական-ուսուցչական բնույթի չափածո հանելուկներ և այլն⁵:

Մի քառյակ-հանելուկի նմուշ.

է զգալի և շերևի,
Չէ կենդանի ու կու խօսի.
Թէ ոք ընդդէմ նմա խօսի՝
Զնոյն առնէ պատասխանի: (Արձագանք)⁶:

Հետևյալ պատմվածքը ցույց է տալիս, որ Տիրատուրը եղել է աշխույժ, արամիտ և յումորով մարդ.

«ԶՏիրատուր վարդապետն ի պաշտօն տարան, և այն օրն հաց մոռացան տան ուտելոյ, յերեկոյին ժամուն տարան ի տուն, ասէր Պարոնն, Վարդապետ, քանի՞ տարոյ մարդ ես: Ասէ. Քառասուն, մէկ պակաս: Ասէ (հարցանողն). Մէկն է՞ր պակաս: Ասէ (Տիրատուր). օրս այս քաղցած պահեցիր, ի ժամանակի կարդ ոչ է՞»⁷:

¹ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 297:

² Ա լ ի շ ա ն, Սիսական, էջ 126:

³ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 60:

⁴ Նույն տեղում, էջ 174:

⁵ Ա լ ի շ ա ն, Սիսական, էջ 126—127:

⁶ Նույն տեղում, էջ 127:

⁷ Նույն տեղում, էջ 127:

Տիրատուրի մահից հետո Հերմոնի դպրոցը շրջապահեց գործելուց. անվանի ուսուցչի պատրաւ տաժ քաղմաթիւ սաները շարունակեցին նրա գործը թե տեղում, և թե այլ վայրերում: Դատելով ձեռագրական հիշատակարաններից Հերմոնի դպրոցը գոյութիւն է ունեցել մինչև 15-րդ դարի վերջերը: Հերմոնի վանքում գրված, առայժմ հայտնի, ամենավերջին ձեռագիրն ընդօրինակված է 1478 թվականին: Այդ ձեռագրի ստացողն իրեն անվանում է «Յակոբ վարդապետ (յեռմիս) ի բանասիրաց»¹:

Այստեղ գրված 26 ձեռագիր մատյաններից չորսը վերաբերում է 14-րդ դարին և քսաներկուսը՝ 15-րդ դարի մինչև 80-ական թվականներին, իսկ այդ ընդհանուր թվի միայն 3-ն է գրված Տիրատուրի կենդանութիւն ժամանակ:

Հերմոնի դպրոցում սովորողների ու աշխատողների շարքում հանդիպում ենք տարբեր վայրերից հավաքված գրիչների՝ Հովհաննես Երզնկացի (1413 թ.), Սարգիս Ղրիմեցի (1415 թ.), Գրիգոր Ախլցխացի (1419 թ.), Կարապետ Դերջանցի (1421 թ.), Թումայ Սպատկերացի (1423 թ.) և այլն:

Տիրատուրից հետո Հերմոնի վանքի ուսուցիչներից հայտնի են՝ Ծերուն րաբունի (1394 թ.), Հովհաննես րաբունի՝ Կոլտտիկ կոչվածը, որը 1419 թվականի հիշատակարանի մեջ անվանված է «Րաբունեաց պետ», իսկ 1424 թվականին «Տիեզերալոյս հոռոտ», ապա՝ Գրիգոր, Սարգիս, Ավագտէր և ուրիշներ:

Հերմոնի վանքի պարսպափակ և շատ ընդարձակ բակում պահպանվել են բնակելի և օժանդակ շենքերի մեծ թվով ավերակներ. իրենց շին ժամանակ դրանք կարող էին ծառայել քաղմաթիւ ուսուցիչների և աշակերտների բնակարանային և ուսումնական կարիքներին:

Մի վերջին խնդիր ևս.

Թեև Գլաձորի ստույգ տեղադրությունը մինչև այժմ, չնայած բոլոր փորձերին, չի հշտվել, բայց անկասկած է, որ նա գտնվելիս է եղել ներկայիս Եղեգնաձորի շրջանի Վերնաշեն (Բաշքենդ) և հին Սրկղոնք գյուղի շրջակայքում: Բոլոր դեպքերում Պոռշյանների այդ շրջանի տիրույթի սահմաններում: Պոռշյանների և Օրբելյանների տիրույթներն այստեղ բաժանվում էին Եղեգիս գետով, նրա ակունքներից սկսած մինչև Պոփա գետին խառնվելը. Պոռշյանները տիրում էին Եղեգիսի ձախափնյա հողամասերին, Օրբելյանները՝ աջափնյա: Հերմոնի վանքը գտնվում է Եղեգիսի աջ ափին՝ ասել է Օրբելյանների տիրույթի սահմանի մեջ: Վերը բերված արձանագրությունների մեջ Հերմոնի վանքին կալվածներ նվիրած բոլոր մարդիկ պատկանում են Օրբելյան տոհմին, կամ նրանց հետ կապված անձնավորութիւններ են:

Հերմոնի վանքում 1338 թ. գրված առաջին ձեռագիր հիշատակարանի մեջ Գրիգոր գրիչը հայտնում է, որ «Գծագրեցաւ ի նահանգիս Վայոձոր, ի վանս Հերմոնի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի... յիշխանութեան և ի տէրութեան տեղւոյս մեծ և քարեպաշտ իշխանին Բուրթլի, և զաւակաց նորին Պէշքէնի և Իւանի...»²: Այսպիսով պարզ է դառնում, որ Հերմոնի վանքը գտնվել է Օրբելյանների տիրապետութիւն սահմաններում:

¹ Լ. Խաչիկյան, Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Բ, էջ 291:

² Նույն տեղում, էջ 303—304:

С. БАРХУДАРЯН

О МЕСТОНАХОЖДЕНИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ГЕРМОНСКОЙ ШКОЛЫ

Резюме

Гермонский монастырь со своей школой высшего типа сыграл значительную роль в культурной жизни Армении XIV—XV вв. Здесь было переписано большое число рукописей, были написаны самостоятельные труды, читались лекции и т. д.

До сих пор, однако, не было уточнено местонахождение этой школы.

Используя все сохранившиеся в армянской литературе важные свидетельства о Гермоне и опираясь, в основном, на обнаруженные самим автором осколки лапидарной надписи (где упоминается «...монастырь Ерамон...»), в статье делается обоснованное заключение о том, что монастырь Гюнейванк, находящийся выше села Алаяз Егегнадзорского района АрмССР, был известен в средние века под именем Гермонского.